

MARIA SCHUTTERLY

Rodzinne uwarunkowania sieroctwa społecznego

W literaturze pedagogicznej przy określaniu sieroctwa społecznego główny nacisk kładzie się na rzeczywisty brak opieki ze strony żyjących rodziców, który wymaga odłączenia dziecka od jego naturalnej rodziny własnej. Takie sytuacje mają miejsce najczęściej w tych rodzinach, w których doszło do zaburzenia więzi wzajemnej między dzieckiem a rodzicami.

Z przeprowadzonych badań wynika, że przyczyny sieroctwa społecznego niejednokrotnie stanowiły **cały splot czynników** wzajemnie się warunkujących, co w konsekwencji doprowadziło do dysfunkcjonowania rodziny i zaburzenia więzi emocjonalnych. Dotarcie do przyczyn i określenie czynników determinujących powstawanie sieroctwa społecznego było podstawowym celem moich badań. Aby ten cel osiągnąć, należało zbadać szczegółowo środowisko rodzinne sierot społecznych i ustalić czynniki społeczno-ekonomiczne, kulturalne i pedagogiczne, które w konsekwencji zadecydowały o charakterze i skutkach funkcjonowania wychowawczego rodziny.

Badania przeprowadzone zostały w 237 rodzinach, z których dzieci przebywały w państwowych domach dziecka na terenie województwa nowosądeckiego i miejskiego krakowskiego. Aby uzyskać możliwie najpełniejszy obraz rodziny, przyjęłam metodę zbliżoną do metody indywidualnych przypadków, dzięki której uzyskałam bogaty materiał empiryczny, pozwa-

lający na porównania, uogólnienia i wyprowadzenie wniosków. W trakcie badań zastosowałam następujące techniki badawcze: analizę dokumentacji, wywiady, obserwację bezpośrednią i ankietę. Materiał empiryczny zebrany został w latach 1981-1984.

ROZMIARY SIEROCTWA SPOŁECZNEGO W BADANYM TERENIE

Badaniom wychowawczego funkcjonowania rodzin w województwie nowosądeckim poddano 118 rodzin, w tym 70 rodzin wywodzących się z miast sądeckich i 48 rodzin pochodzących ze wsi sądeckiej oraz w województwie miejskim krakowskim 119 rodzin, w tym 83 rodziny pochodzące z miasta Krakowa i 36 rodzin ze wsi krakowskich. Łącznie przebadano 237 rodzin, w tym 209 matek i 145 ojców. Każda rodzina posiada aktualnie jedno bądź kilkoro dzieci w domu dziecka. Według stałego miejsca zamieszkania środowiskowe rozmieszczenie rodzin przedstawia tabela 1.

Tabela 1

Środowiskowe rozmieszczenie badanych rodzin

Typ miejscowości	Miasto Kraków	Miasto sądeckie	Wieś krakowska	Wieś sądecka	Razem
Liczba rodzin	83	70	36	48	237
procent	35	30	15	20	100

O rozmiarach sieroctwa społecznego w tych województwach świadczą dane uzyskane w sądach rodzinnych za lata 1980-1983. W świetle tych danych można stwierdzić, że zjawisko patologii rodzin jest stosunkowo duże. Sądy rodzinne corocznie w setkach przypadków zmuszone są ingerować w życie rodzin i podejmować decyzje, które mają na celu uchro-

nić dzieci przed skutkami patologii rodziny. Najczęściej uciekają się do zastosowania najdrastyczniejszych środków, tj. pozbawienia, zawieszenia lub ograniczenia władzy rodzicielskiej. Ujemne skutki patologii rodziny odczuwają najbardziej dzieci, które przydzielane są postanowieniem sądu do różnych instytucji opiekuńczo-wychowawczych, najczęściej do domów dziecka.

Tabela 2

Sprawy opiekuńcze małoletnich, które wpłynęły do sądów wojewódzkich w latach 1980-1983

Lp.	Rodzaj sprawy	1980		1981		1982		1983	
		Kra- ków	Nowy Sącz	Kra- ków	Nowy Sącz	Kra- ków	Nowy Sącz	Kra- ków	Nowy Sącz
1.	Pozbawienie, zawieszenie, ograniczenie władzy rodzicielskiej	761	109	547	127	456	123	486	77
2.	Ustanowienie opieki	144	12	115	29	156	24	121	20
3.	Ustanowienie kuratora	107	2	104	21	158	18	133	16
4.	Przywrócenie władzy rodzicielskiej	20	1	38	3	41	4	43	5
5.	Wydanie dziecka	15	5	16	10	21	3	23	4
R a z e m:		1047	129	820	190	832	172	806	122

Źródło: Dane statystyczne uzyskane w sądach wojewódzkich w Krakowie i Nowym Sączu - Wydział Rodziny, Rodzaj spraw R-C1, 1980-1983.

W celu ustalenia przyczyn, które spowodowały umieszczenie dzieci w domach dziecka, przeprowadziłam badania, dowodzące, że nie wszystkie dzieci zostały odizolowane od nieprawidłowych wpływów swego środowiska, gdyż 237 badanych rodzin posiadało 868 dzieci. Ich losy przedstawiają dane zawarte w tabeli 3. Z tabeli 3 wynika, że jedynie 44 % ogółu dzieci z badanych rodzin pozostaje pod opieką domów dziecka, około 31 % zostało umieszczonych w innych instytucjach opiekuńczych, takich jak: zakłady specjalne, internaty, domy małego dziecka, rodziny zastępcze i rodziny adopcyjne. W 127 rodzinach pozostaje jeszcze 215 dzieci, tj. 25 % ogółu, w tym w 23 rodzinach przebywa od 3 do 5 dzieci, w 63 rodzinach - dwoje dzieci, a w 41 rodzinach - jedno dziecko.

Tabela 3

Sytuacja dzieci z badanych rodzin
określona orzeczeniem sądów wojewódzkich

Lp.	Miejsce pobytu dzieci	N = 237 liczba rodzin	%	N = 868 liczba dzieci	%
1.	W rodzinie	127	53	215	25
2.	W domach dziecka	237	100	379	44
3.	W zakładach specjalnych	55	23	89	10
4.	W internatach	47	20	83	9,5
5.	W domach małego dziecka	48	20,5	60	7
6.	W rodzinach zastępczych	15	6	20	2
7.	W rodzinach adopcyjnych	11	5	22	2,5

Źródło: Badania własne.

TRZY PODSTAWOWE GRUPY CZYNNIKÓW DECYDUJĄCYCH O PRAWDLIWYM FUNKCJONOWANIU RODZINY

W literaturze pedagogicznej, a szczególnie socjologicznej, zajmującej się problematyką rodziny, istnieje w zasadzie zgodność na temat funkcji społecznych rodziny i donisłej roli, jaką spełnia ta komórka społeczna w życiu osobistym i społecznym ludzi. Istnieje też zgodność poglądów odnośnie tego faktu, że funkcje rodziny podlegają istotnym zmianom pod wpływem czynników zewnętrznych, a szczególnie innych większych grup społecznych, z którymi rodzina jest powiązana wzajemnymi zależnościami. Najwięcej mówi się w literaturze o przemianach funkcji wychowawczej uznanej za najważniejszą, z którą oczywiście bardzo ściśle powiązane są inne funkcje. Tak więc przemiany jakichkolwiek czynników w dziedzinie zadań, które rodzina ma do spełnienia, wywołują również zmiany w sferze wychowania młodego pokolenia.

Przyczyny powstawania patologii w rodzinie, a więc przemiany rodziny w kierunku negatywnym, w konsekwencji doprowadzają do utraty przez dzieci własnego środowiska. Ważne zatem staje się wyjaśnienie istoty tych przemian. W tym celu przyjąłam - zdaje się najbardziej zasadną - propozycję S.Kawuli, który wyodrębnił trzy podstawowe grupy czynników decydujących o prawidłowym funkcjonowaniu rodziny. Są to: czynniki społeczno-ekonomiczne, kulturalne, pedagogiczne. Ich analiza pozwoliła na ujmowanie funkcji wychowawczej rodziny w powiązaniu z przemianami, jakie występują w innych funkcjach, a więc obraz rodziny staje się dzięki temu bardziej pełny, a zmiany elementów wychowawczych - bardziej zrozumiałe w swych źródłach i przyczynach.

Ze względu na ograniczoną objętość niniejszego opracowania, zmuszona jestem przedstawić jedynie niektóre dane i wnioski, jakie wynikają z uzyskanego materiału empirycznego.

CHARAKTERYSTYKA SPOŁECZNO-EKONOMICZNYCH CZYNNIKÓW WYSTĘPUJĄCYCH W BADANYCH RODZINACH

Za podstawę do oceny warunków społeczno-ekonomicznych rodziny w badanej populacji przyjęłam następujące składniki: strukturę i wielkość rodziny, pochodzenie społeczne rodziców, warunki mieszkaniowe, dochód miesięczny na osobę, pracę zarobkową i czas pracy rodziców.

Wydaje się, że właśnie te składniki rodziny są najbardziej miarodajne dla stwierdzenia, czy dana rodzina może funkcjonować prawidłowo, czy posiada niezbędne w tym względzie minimum. Na podstawie analizy wymienionych wyżej składników środowiska rodzinnego, w celu uzyskania bardziej przejrzystego obrazu, dokonałam oddzielnie szacunkowej oceny warunków społecznych i oddzielnie warunków ekonomicznych.

Dla oceny szacunkowej warunków społecznych przyjęłam następujące zasady kwalifikacji:

1. Korzystne warunki społeczne

- a/ rodzina pełna,
- b/ liczba osób od 3 do 7,
- c/ liczba dzieci od 1 do 5,
- d/ stopień zagęszczenia pomieszczeń do 2 osób na jedną izbę, /z uwzględnieniem kuchni/.

2. Wystarczająco korzystne warunki społeczne

- a/ rodzina niepełna lub pełna,
- b/ liczba osób od 2 do 4 lub od 5 do 8 w pełnej rodzinie,
- c/ liczba dzieci od 1 do 2 lub od 3 do 5 w pełnej rodzinie,
- d/ stopień zagęszczenia pomieszczeń, wynoszący w obu typach rodzin od 2 do 3 osób na jedną izbę /z uwzględnieniem kuchni/.

3. Niekorzystne warunki społeczne

- a/ rodzina niepełna lub pełna
- b/ liczba osób od 5 do 6 lub od 5 do 10 w pełnej rodzinie,
- c/ liczba dzieci od 3 do 5 lub od 5 do 7 w pełnej rodzinie,
- d/ stopień zagęszczenia pomieszczeń, wynoszący w obu typach rodzin od 3 do 4 osoby na jedną izbę /z uwzględnieniem kuchni/.

4. Zdecydowanie niekorzystne warunki społeczne

- a/ rodzina niepełna lub pełna,
- b/ liczba osób 7 i więcej lub 10 i więcej w pełnej rodzinie,
- c/ liczba dzieci 4 i więcej lub 7 i więcej w pełnej rodzinie,
- d/ stopień zagęszczenia pomieszczeń w obu typach rodzin - 4 i więcej osób na jedną izbę /z uwzględnieniem kuchni/.

Jak wynika z tabeli nr 4, ponad 50 % rodzin wywodzących się ze środowiska miejskiego /w obu województwach/ posiada względnie korzystny układ warunków społecznych. Otóż w Krakowie warunki korzystne i wystarczająco korzystne występują u 60 % ogółu badanych rodzin. W miastach nowosądeckich wskaźnik ten wynosi 55 %.

Tabela 4

Warunki społeczne w badanych rodzinach /szacunkowo/

Warunki rodziny	N = 83 Miasto Kraków		N = 70 Miasto sądec.		N = 36 Wieś krak.		N = 48 Wieś sądec.		N = 237 razem	
	1.ro- dzin	%	1.ro- dzin	%	1.ro- dzin	%	1.ro- dzin	%	1.ro- dzin	%
Korzystne	40	48	24	34	8	22	7	14,5	79	33
Wystarczające	10	12	15	21	7	20	7	14,5	39	17
Niekorzystne	19	23	18	26	8	22	8	17	53	22
Zdecydowanie niekorzystne	14	17	13	19	13	36	26	54	66	28
Razem:	83	100	70	100	36	100	48	100	237	100

Źródło: badania własne.

Charakteryzując bliżej tę grupę badanych, trzeba stwierdzić, że są to głównie rodziny pochodzenia robotniczego i chłopskiego, pełne, nie przekraczające sześciu osób, posiadające nie więcej niż czworo dzieci i stosunkowo niewielkie zagęszczenie, maksimum dwie, a tylko w sporadycznych przypadkach do trzech osób na jedną izbę. Rodzin takich jest mniej w środowisku wiejskim niż miejskim, bo na wsiach krakowskich występuje ich 42 %, a na wsiach sądeckich 29 %. Rodziny te posiadają najbardziej optymalne warunki dla wypełniania funkcji wychowawczej, oczywiście pod warunkiem, że nie występują inne czynniki zaburzające tę funkcję.

Niekorzystny układ warunków społecznych występuje w znacznym procencie we wszystkich środowiskach. W środowisku miejskim obu województw wskaźnik tych rodzin jest prawie identyczny /w Krakowie 19 rodzin, tj. 23 %, w miastach sądeckich 18 rodzin, tj. 26 %/. Ilościowo jest ich prawie tyle samo, co w środowisku wiejskim, gdzie dane te są jednokowe i wynoszą po 8 rodzin. W tej grupie badanych, w środowiskach wiejskich obu województw, przeważają rodziny niepełne, które posiadają po kilkoro dzieci, wiele z tych rodzin mieszka u dziadków lub u innych krewnych, co znacznie pogarsza ich sytuację. Stopień zagęszczenia pomieszczeń jest wysoki, co dotyczy również rodzin pełnych. W przypadku rodzin pełnych tak niekorzystny układ warunków społecznych wynika z ich przynależności do rodzin wielkich /brak mieszkania, własnych środków do życia/.

Zdecydowanie niekorzystny układ składników społecznych występuje przede wszystkim w środowisku wiejskim, szczególnie zaś na wsiach sądeckich, gdzie liczba takich rodzin wynosi o 18 % więcej aniżeli na wsi krakowskiej /30 %/. W środowisku miejskim w zasadzie różnice te są mało istotne /17 % wobec 19 %/.

W sumie warunki społeczne nie sprzyjające prawidłowemu funkcjonowaniu rodzin występują u połowy badanych. W tej grupie dominują rodziny rozbite i rodziny matek posiadają-

cych nieślubne dzieci. Są one liczne /od 6 do 11 osób/, liczba dzieci waha się od 5 do 10, a na jedną izbę /z uwzględnieniem kuchni/ przypada od 3 do 6 i więcej osób. Taki wysoki stopień zagęszczenia pomieszczeń był przyczyną zadrażeń, wymówek, awantur, walki dzieci o miejsce do spania, a niejednokrotnie o swoje miejsce w domu.

Przytoczone wyniki badań stanowią potwierdzenie, że rodzina w takich warunkach nie może funkcjonować prawidłowo. Wypełnianie funkcji opiekuńczo-wychowawczej przez rodzinę w znacznym stopniu determinują warunki mieszkaniowe. Oceny warunków dokonano w zależności od tego, czy obecnie zajmowane mieszkanie było własne czy sublokatorskie, czy ogólna sytuacja mieszkaniowa i higieniczna stwarzała dziecku odpowiednie warunki do rozwoju. Brano również pod uwagę standard wyposażenia mieszkań.

W oparciu o uzyskane wyniki badań empirycznych odnośnie dochodów stałych, stanu majątku ruchomego oraz wyposażenia mieszkań, dokonałam oceny szacunkowej warunków materialnych rodzin, ustalając następujące kryteria:

1. Trudne warunki materialne

- a/ miesięczny dochód przypadający na 1 osobę od 800 do 1.500 zł
- b/ mieszkanie własne o wysokim stopniu zagęszczenia lub zły stan techniczny zabudowań, wymagających natychmiastowych remontów,
- c/ mieszkanie wyposażone w podstawowy sprzęt domowy bardzo zniszczony /w zasadzie nie spełniający w pełni przeznaczonej funkcji/,
- d/ odzież bardzo skromna - zniszczona.

2. Średnie /przeciętne/ warunki materialne

- a/ miesięczny dochód przypadający na 1 osobę od 1.500 do 2.800 zł,
- b/ mieszkanie własne, stopień zagęszczenia w granicach progu bezpieczeństwa, stan techniczny budynków dobry,
- c/ mieszkanie wyposażone w stopniu wystarczającym - sprzęt domowy w dobrym stanie,
- d/ odzież wystarczająca, w dobrym stanie.

3. Dobre warunki materialne

- a/ miesięczny dochód przypadający na 1 osobę od 2.800 do 3.500 zł i więcej,

- b/ mieszkanie własne, obszerne, stan techniczny budynków bardzo dobry,
- c/ wyposażenie mieszkań bardzo dobre, wykracza poza podstawowy sprzęt domowy,
- d/ bardzo dobry stan posiadania odzieży.

Za podstawę ustalenia wyżej wymienionych kryteriów oceny szacunkowej warunków materialnych rodzin przyjęto wysokość miesięcznego dochodu przypadającego na 1 osobę, gdyż determinuje on poziom życia rodziny. Natomiast warunki mieszkaniowe uznano jako wskaźnik świadczący o wykorzystywaniu posiadanych środków finansowych, gospodarności, zaradności i potrzebach rodziny.

Tabela 5

Warunki materialne badanych rodzin /szacunkowo/

Warunki materialne	N = 83 Miasto Kraków		N = 70 Miasto sądec.		N = 36 Wieś Krak.		N = 48 Wieś sądec.		N = 237 razem	
	1.rodzin	%	1.rodzin	%	1.rodzin	%	1.rodzin	%	1.rodzin	%
Bardzo trudne	35	42	32	46	15	42	26	54	108	46
Trudne	23	28	26	37	12	33	13	27	74	31
Średnie	20	24	10	14	8	22	8	17	46	19,5
Dobre	5	6	2	3	1	3	1	2	9	3,5
Razem:	85	100	70	100	36	100	48	100	237	100

Źródło: Badania własne.

Na podstawie analizy danych zawartych w tabeli nr 5 stwierdzić można, że bardzo trudne warunki materialne, wręcz na pograniczu nędzy, posiadało 46 % ogółu badanych rodzin. W trudnych warunkach, określonych mianem ubóstwa, żyło 31 % rodzin, średnie warunki, zabezpieczające zaledwie podstawowo-

we potrzeby egzystencjonalne, posiadało 19,5 %, a warunki dobre - 3 % rodzin. Jedna rodzina miała warunki, które można było określić mianem dobrobytu.

Na podstawie szczegółowej analizy zebranego materiału empirycznego, dotyczącego czynników społeczno-ekonomicznych /stanowiącego przedmiot rozważań niniejszego podrozdziału/, stwierdzono, że układ tych czynników kształtował się w badanych rodzinach zdecydowanie niekorzystnie. Czynniki te bowiem w sposób znaczący wpłynęły na dysfunkcjonalność wychowawczą rodzin, stanowiąc wręcz zagrożenie dla rozwoju fizycznego i społeczno-moralnego dzieci. Trudne warunki materialne wynikały z łącznego występowania takich czynników, jak: wysoka liczebność rodzin, zbyt duże zagęszczenie, zły stan techniczny i sanitarny mieszkań oraz dochody stałe niewystarczające dla zaspokojenia bieżących potrzeb rodziny. Taki niekorzystny układ czynników nie daje pomyslnych rokowań na szybką poprawę sytuacji badanych rodzin. Nie ma i nigdy nie było w Polsce możliwości stworzenia w krótkim czasie optymalnych warunków dla takiej ilości rodzin. Można by jedynie postulować stworzenie dla rodzin o zaburzonym funkcjonowaniu wychowawczym /nazwijmy je tak umownie/ "domów opieki", zapewniając im równocześnie możliwość podjęcia i wykonywanie pracy w przystosowaniu się do nowych warunków, a zatem możliwość szybkiego powrotu dzieci do zresocjalizowanego środowiska rodzinnego.

WARUNKI KULTURALNE RODZIN

Za podstawę do analizy warunków kulturalnych badanych rodzin zostały przyjęte następujące czynniki: struktura wieku rodziców, wykształcenie rodziców, sposób spędzenia czasu wolnego w rodzinie, księgozbiór rodziny i zainteresowania czytelnicze, wydatki na cele kulturalne /książki, czasopisma i kino/, oglądanie telewizji, warunki dziecka do

nauki i zabawy. Powyższe czynniki przyjmuje się jako najważniejsze dla oceny warunków kulturalnych rodziny, gdyż stanowią one główne komponenty standardu kulturalnego rodziny. Należy jednak zaznaczyć, że wydatki na te cele oraz posiadany księgozbiór były analizowane łącznie z czytelnictwem książek, prasy oraz korzystaniem z telewizji. Wydatki na takie cele, jak kino, książka, gazeta mogły być ograniczone dzięki ogólnodostępnym ośrodkom kulturalno-oświatowym /np. biblioteka, klub młodego rolnika na wsi/.

Rozpiętość wieku rodziców wskazuje na duże możliwości dotyczące działań związanych z wypełnieniem przez nich podstawowych funkcji przypisanych rodzinie. Można stwierdzić, że w zasadzie wszyscy badani rodzice znajdują się w wieku produkcyjnym. Różnice ilościowe, dotyczące wieku, występujące pomiędzy środowiskami, nie są zbyt istotne. Także w przypadku obu województw różnice te nie dają podstaw do szczególnie odrębnego traktowania struktury wiekowej badanej populacji.

Wśród badanej populacji znajdują się rodzice reprezentujący wszystkie szczeble wykształcenia. Są także analfabeci i wtórni analfabeci, którzy ukończyli zaledwie jedną klasę szkoły podstawowej. Analfabeci liczniej występowali na wsi i w mieście na terenie woj. m. krakowskiego. Wśród rodziców z niepełnym wykształceniem podstawowym więcej matek było w woj.m.krakowskim, a w woj. nowosądeckim z takim wykształceniem więcej było ojców. Rodzice z wykształceniem podstawowym /zarówno matki, jak i ojcowie/ przeważali w woj. nowosądeckim, a z kolei rodziców z wykształceniem niepełnym średnim, średnim i wyższym było zdecydowanie więcej w woj.m. krakowskim. Badania rodzice w obydwu województwach prezentują niski poziom wykształcenia. Szczególnie zaskakujące wydają się wyniki dotyczące analfabetyzmu na terenie woj. krakowskiego /10 % rodziców z Krakowa/.

Uzyskane wyniki badań zdają się potwierdzać niekorzystne wpływy środowisk patogennych na rozwój jednostki. Oczy-

wiecie nie bez znaczenia są tu i inne czynniki, np. choroby, kalectwo i upośledzenie, a także stosunek rodziców do edukacji i przyszłości swoich dzieci, przenoszony z pokolenia na pokolenie.

Czas wolny stanowi istotny element codziennego życia rodzinnego. Powstaje po uprzednim wypełnieniu czynności związanych ze zdobywaniem środków koniecznych do zapewnienia egzystencji rodziny; wynikających ze stałych obowiązków domowych, opiekuńczych względem osób potrzebujących i związanych z prawidłowym funkcjonowaniem organizmu. Czas wolny może być wykorzystany na wypoczynek, życie rodzinne czy pracę społeczną. Z danych uzyskanych drogą badań empirycznych wynika, że czas wolny, jakim rozporządzały badane rodziny, był różny i kształtował się w zależności od typu środowiska zamieszkania i typu źródła utrzymania rodziny, a więc od rodzaju i czasu pracy oraz struktury podziału pracy pomiędzy członkami rodziny. O wiele więcej czasu wolnego miały rodziny mieszkające w środowisku miejskim aniżeli rodziny wiejskie, posiadające indywidualne gospodarstwa. O ilości wolnego czasu, jakim dysponowali rodzice, decydowały rodzaj zatrudnienia i czas dojazdów do pracy, a także konieczność dodatkowej pracy zarobkowej, podyktowana złą sytuacją materialną rodzin. Wśród badanych rodzin, zarówno w środowisku miejskim, jak i wiejskim, wystąpiły przypadki, w których rodzice posiadali nadmiar wolnego czasu /gdyż nie byli zatrudnieni ani w zakładach uspołecznionych, ani w gospodarstwach indywidualnych/ oraz rodziców nie posiadających zbyt wiele tego czasu /przeciążonych pracą zarobkową i zajęciami domowymi/.

Formy spędzania wolnego czasu, stosowane przez rodziców, były dosyć prymitywne i nie mogły korzystnie oddziaływać na pozostałych członków rodziny, a w szczególności na dzieci. Najwięcej rodziców swój czas wolny poświęcało na przesiadywanie w restauracjach /są to raczej różnego rodzaju spelunki i meliny/ i kawiarniach. Tej formie czasuwol-

nego najczęściej towarzyszyło nadużywanie alkoholu, przy którym spędza czas liczna grupa rodziców. Dosyć popularne były sen i wypoczynek, co w większości przypadków jest raczej "gnuśnieniem" w łóżku i najczęściej występuje w środowisku wiejskim obu województw. Oglądanie telewizji to jedna z nielicznych pozytywnych form spędzania czasu wolnego, przy czym oglądanie telewizji odbywało się bez jakichkolwiek *selekcji programu, a w przypadku wielu rodziców wiązało się z przesiadywaniem u sąsiadów lub w klubach, gdyż nie posiadają własnego telewizora. Również do pożytecznego sposobu wypełnienia czasu należy zaliczyć praktyki religijne, uprawiane w miarę regularnie przez pewną część rodziców, głównie w niedzielę. Nie było to jednak zjawisko powszechne.*

Gra w karty, pogawędki z sąsiadami i innymi znajomymi osobami traktowane były przez respondentów jako przyjemnie spędzany czas wolny. Te formy nie występowały jednak zbyt często. Kino i teatr to rozrywka dla nielicznych rodziców pochodzących ze środowisk wiejskich. Także czytelnictwo odnotowano tylko w środowisku miejskim w obydwu województwach. Niewielkie zbiory książek stwierdzono zaledwie w pięciu rodzinach, a codzienna gazeta pojawiała się od czasu do czasu, z reguły nie była uzyskana drogą celowego zakupu, lecz otrzymywana od kogoś po przeczytaniu.

Podsumowując należy podkreślić, że sposób spędzania czasu wolnego zależy od potrzeb, które u badanych rodziców nie zostały należycie ukształtowane; najgorsze wzory przenoszone są na dzieci. Potrzeby kulturalne rodziny w dużej mierze zależą od wykształcenia rodziców, które - jak wykazały badania - jest niskie. Wykształcenie warunkuje także świadomość wychowawczą rodziców, która przejawiać się winna w aspiracjach dotyczących własnych dzieci, a przede wszystkim w stworzeniu im warunków do rozwoju intelektualnego. Niestety, nie stwierdzono zainteresowania edukacją i przyszłością dzieci, wręcz przeciwnie, badane rodziny w zdecydowanej większości nie zabezpieczały swoim dzieciom nawet

najskromniejszych warunków do nauki czy zabawy.

Warunki mieszkaniowe rodzin z reguły idą w parze z indywidualnymi warunkami mieszkaniowymi dziecka, koniecznymi do pracy i wypoczynku. Stwierdzono, że w badanych rodzinach nie zajmowano się tym zagadnieniem. Nawet w przypadku nielicznych rodzin, gdzie dziecko miało część pokoju, nie było to skutkiem świadomych zabiegów rodziców, lecz warunków mieszkaniowych. W 102 rodzinach /43 % ogółu/ praktycznie dla dzieci miejsca nie było i nikt się tym nigdy nie interesował.

CZYNNIKI PEDAGOGICZNE

Oddziaływanie wychowawcze środowiska rodzinnego uwarunkowane jest wieloma czynnikami i z reguły czynniki te występują równolegle. Omówione poprzednio czynniki społeczno-ekonomiczne i kulturalne w sposób znaczący wpływają na kształtowanie się atmosfery wychowawczej, która znajduje odbicie w różnorodnych wpływach wychowawczych rodziny i odgrywa najważniejszą rolę w kształtowaniu osobowości dziecka.

Na atmosferę wychowawczą składa się wiele czynników, zarówno społecznych, jak i pedagogicznych, które ułatwiają bądź utrudniają pozytywne oddziaływanie wychowawcze rodziny na dziecko. Jako najistotniejsze uznano następujące czynniki: charakter współżycia między członkami rodziny /współżycie rodziców, stosunek rodziców do dzieci, stosunek dzieci do rodziców, stosowane środki wychowawcze/, sprawowanie władzy w rodzinie /sposób sprawowania władzy, charakter kontroli rodziców nad dziećmi, osoby "rządzące" w rodzinie/, moralność rodziców /objawy deprawacji - alkoholizm, prostytucja, przestępczość/, stan zdrowia rodziców /występujące choroby, kalectwo/.

Szacunkowa ocena oddziaływania wychowawczego środowiska rodzinnego dokonana została na podstawie analizy czynników społecznych i pedagogicznych, a mianowicie: współżycia rodziców, stosunku rodziców do dzieci, sprawowania władzy w rodzinie, moralności i stanu zdrowia rodziców. Ze względu na rodzaj oddziaływania wychowawczego badaną populację podzielono na cztery typy rodzin: rodziny oddziałujące zdecydowanie negatywnie, rodziny oddziałujące niekorzystnie, rodziny oddziałujące wystarczająco korzystnie i rodziny oddziałujące korzystnie. Podstawę kwalifikowania rodziny do danego typu stanowił rodzaj, częstotliwość i stopień nasilenia określonych zjawisk w zakresie wyżej wymienionych czynników społeczno-pedagogicznych.

1. Zdecydowanie negatywne oddziaływanie wychowawcze:

- a/ współżycie rodziców - niezgodne; ciągłe kłótnie i awantury, często zdarzały się bójki;
- b/ stosunek rodziców do dzieci - oschły-pozbawiony uczuć, niechętny, wrogi, często miały miejsce akty znęcania się nad dziećmi;
- c/ typ sprawowania władzy rodzicielskiej - despotyczny, liberalny;
- d/ objawy demoralizacji rodziców - alkoholizm obojga lub jednego z rodziców, przestępczość, prostytutka;
- e/ stan zdrowia rodziców - dobry.

2. Niekorzystne oddziaływanie wychowawcze:

- a/ współżycie rodziców - mało zgodne; częste kłótnie i awantury, zdarzały się bójki;
- b/ stosunek rodziców do dzieci - niestabilny, obojętny, oziębłość uczuciowa ze strony jednego z rodziców, zdarzały się akty znęcania nad dziećmi;
- c/ typ sprawowania władzy rodzicielskiej - liberalny;
- d/ objawy demoralizacji rodziców - alkoholizm obojga lub jednego z rodziców;
- e/ stan zdrowia rodziców - choroby psychiczne, kalectwo, choroby somatyczne, dobry.

3. Wystarczająco korzystne oddziaływanie wychowawcze:

- a/ współżycie rodziców - mało zgodne, częste kłótnie, czasem zdarzały się większe awantury;
- b/ stosunek rodziców do dzieci - mało stabilny, jedno z rodziców obdarza dziecko uczuciem, oziębłość uczuciowa ze strony drugiego z rodziców;

- c/ typ sprawowania władzy rodzicielskiej - liberalny;
- d/ objawy demoralizacji rodziców - nie występują, sporadyczne nadużywanie alkoholu, alkoholizm jednego z rodziców;
- e/ stan zdrowia rodziców - dobry, choroby somatyczne, kalectwo, wady wrodzone;

4. Korzystne oddziaływanie wychowawcze:

- a/ współżycie rodziców - zgodne;
- b/ stosunek do dzieci - właściwy, rodzice kochający dzieci;
- c/ typ sprawowania władzy rodzicielskiej - demokratyczny, liberalny;
- d/ objawy demoralizacji - nie występują;
- e/ stan zdrowia rodziców - dobry, choroby somatyczne, kalectwo, wady wrodzone;

Tabela 6

Oddziaływanie wychowawcze środowiska rodzinnego

Rodzaj oddziaływania	Miasto Kraków		Miasto sądeckie		Wieś krakowska		Wieś sądecka		Razem	
	l. rodzin	%	l. rodzin	%	l. rodzin	%	l. rodzin	%	l. rodzin	%
Zdecydowanie negatywne	53	64	41	58	18	50	21	44	133	56
Niekorzystne	23	28	16	23	10	28	17	35	66	28
Wystarczająco korzystne	5	6	4	6	7	19	6	13	22	9
Korzystne	2	2	9	13	1	3	4	8	16	7
Razem:	83	100	70	100	36	100	48	100	237	100

Źródło: Badania własne.

Pierwszy typ obejmuje największą grupę rodzin, w których całokształt stosunków wpływał demoralizująco na dzieci. Wszystkie rodziny, zakwalifikowane do tego typu, cechowało niezgodne życie i zły stosunek do dzieci, objawiający się bądź oziębłością uczuciową, bądź też jawnie okazywaną niechęcią, aż do znęcania fizycznego włącznie. W rodzinach tych dominował despotyczny sposób sprawowania władzy rodzicielskiej, a w nielicznych przypadkach - liberalny. Zjawisko alkoholizmu występowało we wszystkich rodzinach zaliczonych do tego typu, z czego w 36 % rodzin dotyczyło obojga rodziców. Przystępczość różnego stopnia, od kradzieży, włamań przez rozbój do zabójstwa włącznie dotyczyła 26 % rodzin, a prostytutka - 28 % tych rodzin. Przyczyny demoralizującego oddziaływania rodzin na dzieci z reguły występowały we wzajemnym sprzężeniu. W rodzinach tych dzieci były świadkami alkoholowego upojenia matki lub ojca, a nawet obojga rodziców, oraz demoralizującego postępowania związanego z łamaniem prawa przy zdobywaniu pieniędzy na wódkę. W czasie awantur, kłótni i bójek dzieci często były ofiarami rodziców. W wielu rodzinach zmuszano dzieci do udziału w pijackich libacjach, do kradzieży w celu zdobywania pieniędzy na alkohol. W rodzinach tych nadal uprawia się tego typu praktyki wobec dzieci. Np. dzieciom przyjeżdżającym w odwiedziny do domu rodzinnego rodzice zabierają odzież i sprzedają, wydając uzyskane pieniądze na alkohol, a dzieci wracają do domu dziecka w łachmanach. Są to rodziny, w których pod wpływem alkoholu życie seksualne uprawiane jest przez rodziców i innych uczestników libacji na oczach dzieci. Zdarzało się też, że w tym czasie wyrzucano dzieci na ulicę. Matki samotne sprowadzają do mieszkań różnych mężczyzn, wówczas dzieci stanowią przeszkodę i są bite, upajane alkoholem lub wyrzucane z domu. Podobnie zachowują się również ojcowie. W rodzinach tych dzieci wzrastały w atmosferze strachu, awantur, ciągłego zagrożenia, przyswajając sobie najgorsze wzory postępowania od rodziców, którzy nie dbali

o zabezpieczenie nawet najbardziej podstawowych potrzeb dzieci, ani też nie przejawiali troski o ich los.

Drugi typ stanowią rodziny niekorzystnie oddziałujące wychowawczo. Do tego typu zaliczyłam rodziny, w których co prawda przyczyny kształtują się podobnie, jak dla typu pierwszego, jednakże w mniejszym nasileniu. Stwierdzono na podstawie wnikliwych dociekań empirycznych, że w tych rodzinach do dysfunkcjonowania doszło głównie z powodu trudnych warunków materialnych, które pogarszały się w związku z chorobą jednego, a czasem obojga rodziców. W przypadku aż 59 % tych rodzin występują choroby umysłowe, a 65 % rodzin - alkoholizm. Brak zaradności życiowej utrudniał tu zorganizowanie właściwej pomocy dla swojej rodziny, co w odpowiednim czasie mogło zapobiec powstawaniu takich objawów patologii, jak alkoholizm, niesnaski i nieporozumienia między rodzicami, prowadzące do osłabienia związków emocjonalnych rodziców z dziećmi. Objawy demoralizacji w tych rodzinach nie występowały zbyt ostro, gdyż przynajmniej jedno z rodziców starało się im zapobiegać. Jednakże całokształt stosunków panujących w rodzinach zaliczonych do typu drugiego nie wpływał korzystnie na dzieci. Brakowało choćby najmniejszych przejawów świadomego oddziaływania, zmierzającego do kształtowania pozytywnych cech u dzieci, a zbyt duży liberalizm życia rodzinnego odbijał się w sposób szczególnie niekorzystny na wychowaniu dzieci.

Trzeci typ stanowi nieliczną grupę rodzin, których oddziaływanie wychowawcze określono jako wystarczające korzystne. Nie stwierdzono w tych rodzinach demoralizującego postępowania rodziców, którzy co prawda nie zawsze żyli zgodnie, zapewniali jednak dzieciom poczucie bezpieczeństwa. Takie zjawiska, jak choroba, kalectwo, w nielicznych przypadkach nadużywanie alkoholu i zacofanie związane z niskim poziomem umysłowym powodowały, że rodzice nie przywiązywali wagi do edukacji dzieci, które przyswajały sobie złe nawyki. W rodzinach tych nie funkcjonowały prawa normujące tryb ży-

cia, wychowanie miało charakter okazjonalny. Dzieci wychowywały się głównie poza domem, nie miały żadnych stałych obowiązków. Zapracowani rodzice nie zajmowali się nimi zbyt wiele. Trudne warunki mieszkaniowe nie stwarzały odpowiednich warunków do nauki, ale rodziców także ten problem nie interesował.

Najmniejsza grupa tworzy czwarty typ rodzin, w których atmosfera wychowawcza kształtowała się korzystnie. Zdecydowały o tym takie czynniki, jak zgodne pożycie rodziny, silne związki uczuciowe między poszczególnymi członkami, ustalone prawa i obowiązki dziecka, chociaż w przypadku tego typu rodzin również niesystematycznie egzekwowane. Do czynników, które zaburzały funkcjonowanie tego typu rodzin, zaliczono warunki materialne, graniczące z nędzą i ubóstwem, zmuszające rodziców do ciężkiej pracy, co z kolei pociągało za sobą różne konsekwencje. Dzieci często pozostawione były bez opieki, nieodpowiednio odżywiane łatwo zapadały na zdrowiu, braki w odzieży uniemożliwiały systematyczne uczęszczanie do szkoły, szczególnie w okresie jesienno-zimowym. W rodzinach tych stwierdzono w kilku przypadkach kalectwo /niedorozwój słuchu, mowy i wzroku/, które uniemożliwiało rodzicom prawidłowy kontakt z dzieckiem, a zatem ograniczało możliwości rozwoju społeczno-moralnego dziecka w rodzinie.

Omawiane czynniki społeczne i pedagogiczne w przypadku większości badanych rodzin zdecydowały wręcz o zaburzeniu funkcji wychowawczej do tego stopnia, że dzieci istotnie nie mogły dłużej pozostawać w rodzinie własnej. Podkreślić jednak należy, że niekorzystny układ tych czynników - co stwierdzono na podstawie badań empirycznych - stanowi niejako skutek warunków społeczno-ekonomicznych i kulturalnych rodzin.

PRZYCZYNY POWSTAWANIA SIEROCTWA SPOŁECZNEGO W BADANYCH RODZINACH

Na podstawie szczegółowej analizy materiału empirycznego, który został tu przedstawiony w największym skrócie, stwierdzono, że powstawanie sieroctwa społecznego w badanych rodzinach nastąpiło na skutek zespołu różnorodnych przyczyn warunkujących się wzajemnie. Powodowało to nasilenie się istniejących zjawisk niekorzystnych oraz pojawianie się nowych współtowarzyszących, co w konsekwencji doprowadziło do całkowitej dysfunkcjonalności badanych rodzin. Ustalone drogą badań empirycznych przyczyny tworzą określone zespoły zjawisk negatywnych, które przytoczę w kolejności, w jakiej się pojawiały, oraz ze względu na stopień ich nasilenia i współwystępowania.

Zespół I - Warunki materialne na pograniczu nędzy i ubóstwa, ciasne i niehigieniczne mieszkania, duża liczebność rodzin, dodatkowe prace zarobkowe rodziców, a więc wydłużony czas ich nieobecności, niskie wykształcenie, przypadki nadużywania alkoholu, niechętny i niestabilny stosunek do dzieci.

Zespół II - Niezgodne pożycie rodziców, zdrady małżeńskie, przestępczość, permanentne nadużywanie alkoholu, poważne trudności materialne, braki w wyposażeniu mieszkań, złe traktowanie dzieci, oziębły stosunek uczuciowy rodziców do dzieci.

Zespół III- Alkoholizm obojga rodziców, choroby alkoholowe, czyny przestępcze, prostytutka, choroba umysłowa lub inne choroby, poważne braki w wyposażeniu mieszkań, widoczne braki w odzieży, obojętny, a nawet wrogi stosunek do dzieci /zdarzają się nawet pobicia dzieci/.

Zespół IV - Całkowita obojętność w stosunku do dzieci niepożądanych, głównie w rodzinach samotnych matek i rodzinach zrekonstruowanych, zła atmosfera wychowawcza, trudności materialne, brak opieki nad dziećmi, alkoholizm, prosty-

tucja, znęcanie się nad dziećmi, głodzenie, bicie, wyrzucanie z domu.

Zespół V - Niepełnosprawność rodziców, trwałe kalectwo, choroby wewnętrzne i psychiczne, niewłaściwy dobór współmałżonków pod względem zdrowotnym i intelektualnym, alkoholizm, zła atmosfera wychowawcza, brak opieki nad dzieckiem.

O powstawaniu sieroctwa społecznego, a w konsekwencji o pozbawieniu dziecka własnego środowiska rodzinnego, zdecydował w każdym przypadku badanych rodzin zespół zjawisk, które nie zostały w porę zauważone, czy też zasygnalizowane. Nawarstwianie się niekorzystnych czynników spowodowało tak dalece idącą dysfunkcjonalność /która objawiła się w najostrożniejszej fazie/, że w określonej sytuacji rodzinnej najkorzystniejsze było odsunięcie dziecka od rodziny własnej. Te i inne objawy zaburzonego funkcjonowania rodziny nie są sygnalizowane wtedy, gdy jeszcze - dzięki odpowiednio zorganizowanej opiece społecznej - można uchronić rodzinę i jej członków przed tragicznymi skutkami, do jakich doszło w przypadku badanych rodzin.

BIBLIOGRAFIA

- Baran B., Rola więzi społeczno-emocjonalnych w kształtowaniu osobowości dziecka, PWN, Warszawa - Poznań 1981.
- Filipczuk H., Rodzina a rozwój psychiczny dziecka, NK, Warszawa 1981.
- Gueneak M., Zawód: rodzice, PAX, Warszawa 1978.
- Izdebska M., Funcjonowanie rodziny a zadania opieki nad dzieckiem, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław - Warszawa - Kraków 1967.
- Jarosz M., Problemy dezintegracji rodziny, PWN, Warszawa 1979.
- Kawula S., Diagnozowanie potrzeb opiekuńczo-wychowawczych środowiska rodzinnego, UMK, Toruń 1978.

- Kawula S., Rodzina wiejska a wychowanie, szczegółowe studium porównawcze, UMK, Toruń 1973.
- Kawula S., Dąbrowski Z., Gołaś M., Diagnozowanie potrzeb opiekuńczo-wychowawczych i kulturalnych środowiska, UMK, Toruń 1980.
- Kolm A., Formy opieki nad dzieckiem w Polsce Ludowej, WSiP, Warszawa 1983.
- Marynowicz-Hetka E., Praca socjalno-wychowawcza z rodziną niepełną, IW CRZZ, Warszawa 1980.
- Pilch T., Zasady badań pedagogicznych, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk 1977.
- Raczkowska J., Kiedy rodzina zawiedzie, IWZZ, Warszawa 1983.
- Szyborska A., Sieroctwo społeczne, WP, Warszawa 1969.
- Wychowanie i środowisko /red. B. Passini i T. Pilch/ WSiP, Warszawa 1979.